

כשרותו של דג "מרלין הכחול" *Makaira mazara*

הרב אברהם דוד מוסקוביץ, ירושלים

העובדות המצוינות במאמר זה

הובאו אל מרן הגרי"ש אלישיב שליט"א, ע"י הרה"ג ר' יוסף אפרתי שליט"א, ראה תשובתו, ע"פ הדברים שכתבנו במאמר זה¹

השאלות

דג ה"מרלין הכחול" Blue Marlin נמכר בריכוזים החרדים בארץ ישראל בשנתיים האחרונות ובמקומות מסוימים בתפוצות תקופה ארוכה יותר. לאחרונה קמו עוררין והעלו שאלות שונות בנוגע לכשרותו של הדג, והיו כאלו שאף רצו לטעון שדג זה הוא דג טמא מדאורייתא. במאמר לא באתי לפסוק הלכה, כי אם ללבן את הבעיות, לחקור את העובדות, ולהעלות על שולחנם של מלכים, ככלי עזר בלבד, לגדולי התורה.²

למעשה, אין חולקין על העובדה שיש לדג הנ"ל קשקשים לרוב, ושחלק גדול מהקשקשים נקלפים בקלות מבלי לפצוע את העור כלל. בכל זאת היו כאלו שהעלו שלושה ספיקות בנוגע לדג:

(א) צורתם של הקשקשים בדג המרלין שהם מסרקניים, (כעין מסרק, מאורכים בעלי דוקרן או דוקרנים בקצהו), ואינם עגולים או אליפסיים oval כמו ברוב הדגים הכשרים.

(ב) הקשקשים אינם שקופים כל כך כמו קשקשים רגילים, וצבעם נוטה ללבן. לכן השאלה, האם קשקשיו של דג המרלין, השקופים פחות מקשקשים רגילים, דינם כקשקשת להכשיר את הדג.

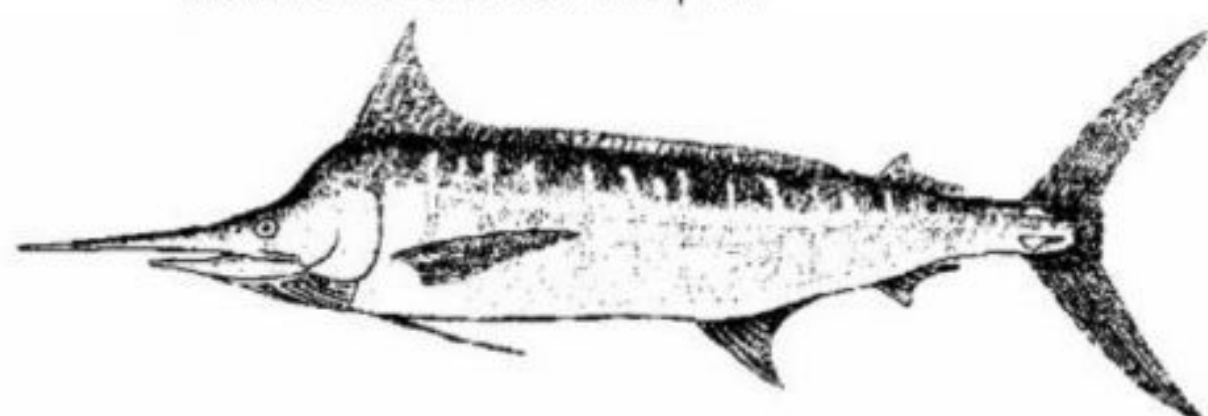
(ג) האם הראש שאינו עגול הוא סימן לדג טמא גם כאשר מצויים קשקשים. (המקור: ע"ז לט ע"ב "איוו היא טריט שאינה טרופה כל שראש ושדרה ניכר" ופרש"י שהעמלים ראשיתן מדים ואין להן חוט השדרה").

לצורך הבנת העניין יש לברר קודם מהי קשקשת במהותה, מהו ההבדל בין סוגי הקשקשים, ואיזה מהם נקרא קשקשת, המתירה את הדג ע"פ ההלכה.

תאור כללי של הדג

ישנם שני דגים בשם "מרלין כחול", הראשון Indo-Pacific Blue Marlin ששמו המדעי *Makaira mazara*. והשני Atlantic Blue Marlin ששמו המדעי *Makaira nigricans*.

מרלין כחול מסוג *Makaira mazara*

את הראשון דגים באוקיינוס ההודי Indian Ocean ובאוקיינוס השקט Pacific Ocean, ואת השני דגים באוקיינוס האטלנטי Atlantic Ocean. הרבה מדענים אינם מבדילים בין שני המינים ומחשיבים אותם למין אחד.³ כרגע, הדג המיובא לארץ ישראל הינו דג ה"מרלין" מסוג 'מזארה', בעוד שבארה"ב וקנדה מוכרים גם את ה"מרלין" האטלנטי.

ה"מרלין" הוא דג פלגי pelagic, (שם כולל לדגים החיים במרחבי האוקיינוסים, להבדיל מאלו החיים בקרקעית הים, במים רדודים או במים מתוקים) ונמנה על משפחת המפְּרָשְׁנִיִּים Istiophoridae מסדרת הִדְּקָרָאִים Perciformes, שבסדרה זו נמצאים רוב הדגים הכשרים. הדג חי בכל הימים החמים, אורכו מגיע עד 5 מטר, ומשקלו עד 900 ק"ג. יש לו ראש מוארך דמוי מקור beaklike, ובגב יש לו סנפיר דמוי מפרש sail, (מכאן שם משפחתם "מפְּרָשְׁנִיִּים"). צבעו שחור-כחול בגב וכסף-לבן בבטן. בצעירותו (בשלבים Larva ו-Juvenile) הוא מכוסה בקשקשים עגולים (ציקלואידים). כאשר הדג מתבגר, חלק מקשקשיו נושרים, הרבה קשקשים מתכסים בעור, אבל עדיין נשארים הרבה קשקשים גלויים. כל הקשקשים הופכים למסרקיים (קֶטְנוֹאִידִים) בעלי חוד ("שפיץ") אחד או יותר.⁴ (ראה להלן הסבר מפורט על סוגי הקשקשים).

¹ בעת סגירת הגליון קיבלתי הודעה מרבה הראשי של חולון, הרה"ג ר' אברהם יוסף שליט"א. שביום כ' שבט הציג לאביו הרה"ג רבי עובדיה יוסף שליט"א דג מרלין מסוג מזארה, בצרף מאמרי זה. באותו ערב, אחרי עיון בנושא, פסק הרב באופן חד וברור, שדג מרלין כחול כשר, ואין מקום לחוש להאומרים שהקשקש חייב להיות עגול כצפורן.

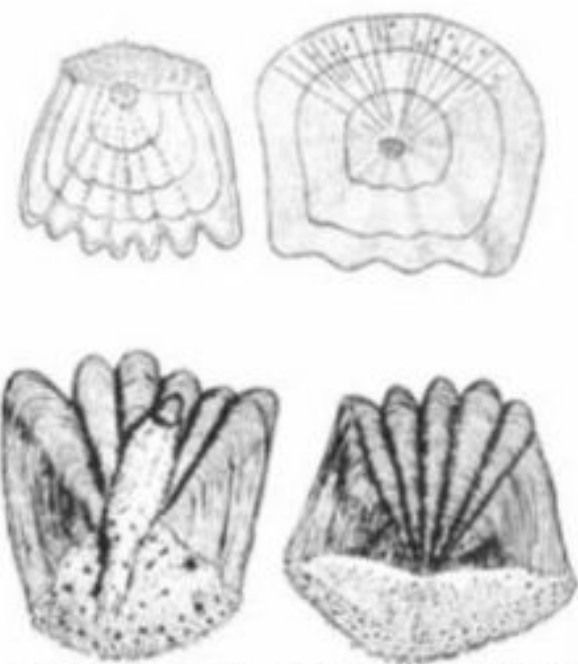
² לצורך בירור הנושאים המדעיים בנושא זה, פניתי לשני מדענים (Scientists) בעלי שם בתחום, שאתם אני בקשר קבוע לצורך בירורים שונים הנוגעים לכשרות הדגים. הראשון פרופ' יאיר אחיטוב, פרופסור לביולוגיה ימית באוניברסיטת בר-אילן שהוא יהודי שומר תורה ומצוות. והשני, ד"ר דני גולני, ביולוג ימי ומומחה לאיכתולוגיה (Ichthyology חקר דגים) והאוצר של אוסף הדגים באוניברסיטה העברית בירושלים. לבקשתי, עבר פרופ' אחיטוב על החלק המדעי של מאמר זה, ובדקו מפני טעויות אפשריות.

³ Fishbase.com, based on Nakamura, I. 1985. Ref. 43

⁴ FAO Fisheries synopsis 125 vol 5, (Nakamura) Billfishes of the world

סוגי הקשקים

הקשקים הקלאסיים classical scales, הם הקשקים הנמצאים ברוב הדגים השייכים לעל-סדרת הכליל-גרמיים *infraclass Teleostei*, הם מסוג אֶלֶסְמוֹאִידים *elasmoid*. קשקים אלו הם לוחיות חצי שקופות מחומר גרמי *osseous*, ומחברים מצד אחד בתוך ה'אֶפִּיֶדְרְמִיס' epidermis (שכבת העור העליונה). הקשקים שוכבים צמודים לעור, ומעליהם יש שכבה תאית שקופה הנקרא אפיתל *epithelium*⁵, (השם אֶלֶסְמוֹאִיד מלשון אֶלֶסְמוֹס ביוונית = לוח, דהיינו לוחות על העור).

איור (illustration) מקשקים אלסמואידים למעלה מימין קשקש ציקלואידי, משמאל קטנואיד, למטה ליד לקו הצד (זואולוגיה ב' פישלון)

הקשקים האֶלֶסְמוֹאִידים מחולקים לשתי קבוצות. בחלק מהדגים הקשקים הם ציקלואידיים *cycloid*, שצורתם עגולה או אליפטית, ובאחרים הם קטנואידים *ctenoid* שצורתם מסרקיית ('קֶטְנָה' ביוונית = מסרק), דהיינו ששפת הקשקים משוננות כמסרק. גם בתוך הקבוצות אין שני מיני דגים שיש להם קשקים זהים. אם נוריד כמה קשקים ונבחן אותם מקרוב, נראה שהציקלואידיים אינם בדיוק עגולים, והקטנואידים אינם תמיד בדיוק מסרקיית. לכל מין ומין צורה שונה, בפרט הקטנואידים שיש מהם משוננים (בעלי חוד) יותר ומשוננים פחות, חדים יותר וחודים פחות וכו'. ההבדלים בין הקשקים, הם אחד מהסימנים המובהקים שבהם מבדילים בין דג לדג. ישנם דגים המשנים את צורת קשקשיהם במשך התבגרותם. לדוגמה, דג המרלין שעליו אנו דנים, וגם דג נוסף ששמו המדעי *Tetrapturus angustirostris*, בצעירותם יש להם קשקים עגולים רגילים (ציקלואידיים) ובבגרותם משתנים הקשקים למסרקיית (קטנואידים), וגם מספרם פוחת.

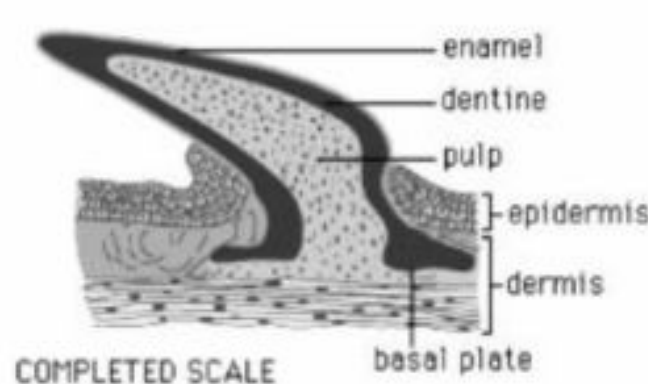
להמחשה תמונות (מוגדלות) של קשקי דג מרלין ליד קשקש דג טונה

קשקים קטנואידים מדג מרלין (מוגדל) קשקש מדג טונה (מוגדל)

יתרה מזאת! גם בו זמנית ובאותו דג, קיימות צורות שונות של קשקים. בחלק מהדגים בעלי קשקים עגולים, יש להם קשקים מסרקיית ליד אברוני החישה של קו הצד lateral line system, (מדובר בקו של סיבי-עצבים - נוירומסטים *neuromasts* הנמשכים לכל אורך גוף הדג מהראש עד הזנב, באמצעותם מרגיש הדג את כיוון זרימת המים וכן חש בגופים המתקרבים אליו)⁶. ישנם דגים שגם בשאר חלקי גופם יש להם כמה סוגי קשקים. אציין את דג הטונה מסוג סְקִיפֶּג'ק Skipjack (בארה"ב נקרא 'בוניטו' Bonito, שמו המדעי *Katsuwonus pelamis*), שיש לו קשקים בצורות שונות, וחלקם דומים להפליא לקשקי דג המרלין (ראה תמונה).

בחלק מדגי הסחוס (דגים הנמנים על מחלקת דגי הסחוס *classis Chondrichthyes*, דהיינו שאינם בעלי עצמות גרמיים כי אם בעלי עצמות סחוסיות) כגון הכרישים Sharks, קיימים קשקים מסוג פֶּלְקוֹאִידים *placoid*, קשקים אלו הנקראים גם "שיני עור" זהים כמעט לחלוטין לשיניים רגילות. הם מורכבים מהחומר 'דנטין' dentine שממנו מורכבות שיני רוב בעלי החיים, ומצופים אמיל enamel. בתוך הקשקש יש נימי דם capillary ועצבים, והוא מורכב עמוק בתוך ה'דֶרְמִיס' dermis שהיא השכבה הפנימית של העור. קשקים אלו אינם שוכבים צמודים לעור, אלא בולטים כלפי חוץ כחוד. אין סיכוי להוציא קשקש זה מבלי לפצוע את העור⁷, כמו שאין שום אפשרות להוציא שן רגיל מבלי לפצוע את החניכיים.

חתך של קשקש פלקואידי בתוך עור כריש - איור (Encyclopedia Britannica)

קשקים פלקואידים - איור (מדריך הדגים של ישראל - מאת דני גולני)

קיים קשקש נוסף הנקרא קשקש גֶנוֹאִידי *ganoid*. קשקש זה דומה מאוד לקשקש הפלקואידי, וההבדל הוא רק בציפוי שאינו מ'אמייל' רק מחומר בשם גֶנוֹאִין. קשקים אלו נמצאים גם בחלק מדגי-הגרם, בעיקר במשפחת החדֶקְנִיִּים *Acipenseridae*. (דג השטירל שכשרותו שנויה במחלוקת, שייך למשפחה זו, ראה להלן).⁸

⁵ Encyclopedia Britannica, וגם: זואולוגיה ח"ב מאת פרופסור לב פישלון

⁶ זואולוגיה ח"ב מאת פרופסור לב פישלון

⁷ ראה הערה 8 בעניין דרגת הפגיעה המותרת.

⁸ קיים קשקש נוסף הנקרא קֶסְמוֹאִידי *cosmoid*, שהוא נגזרת מהקשקש הפֶּלְקוֹאִידי. סוג זה נדיר וקיים רק בסוגים בודדים מעל-סדרת דגי-ריאות *Superordo dipnoi*. (בספר "מזון כשר מן החי" מהדורה שלישית, עמוד 97, מקטלג המחבר הרב ד"ר לוינגר שליט"א את הקשקש הקוסמאדי כקשקש הסטנדרטי והכשר. כנראה חלה שם טעות בין הקשקש האלסמואדי לין הקשקש הקוסמאדי). ראה Australian Fish Museum (from Helfman, G.S., Collette, B.B. & D.E. Facey. 1997. The Diversity of Fishes. Blackwell Science p. 528)

קשקשת טהורה מהי?

קשקשת המתירה, היינו דוקא כשניתן לקולפה ביד או בסכין (בכלי)⁹, ועור הדג נשאר שלם. מקור הוראה זו היא מהרמב"ן בפירושו על התורה (ויקרא יא פסוק ט): "סנפיר וקשקשת. סנפירים אלו השט בהם, קשקשת אלו הקבועים בו לשון רש"י, וכן הוא בגמרא במסכת חולין (נט ע"א). אבל לא תבין מלשונם שהן קבועים בגופן ממש ודבוקים בעור הדג, אבל קראום קבועים שאינן נדין ממנו ולא מזדעזעין בו כסנפיר והם הקליפין העגולים שגלדן דומה לצפורן, שהם נפשטין מעור הדג ביד או בסכין, אבל כל שהוא קבוע ודבוק בעור הדג ואינו נפרד מן העור כלל אינו קשקשת, ובעליו אסור, הוא ולכך אמרו בגמרא (שם סו:) קשקשת לבושה הוא, ולשון תוספתא (חולין פ"ג ה"ט) אלו הן הקשקשים שמלוש בהן, וסנפירים ששט בהן: וזהו תרגומו של אונקלוס שאמר קלפין, שהן קליפין שעל העור, נפשטין ונקלפין ממנו כקליפי האילנות והפירות, מן ענין הכתוב שאמר (ש"א יז ה) ושריון קשקשים הוא לבוש, שהשריונות כולן עשויים מן הטבעות, ויש שעושים בהם קליפות לסתום פיות הטבעות שלא יכנס בהן חץ דק, והקליפין ההם נקראו קשקשים ולכך הזכירו חכמים בגמרא בפרק חלק (סנהדרין צה:) לבושי שריון קליפה".¹⁰

⁹ לשון הרמב"ן הוא "נפשטין מעור הדג ביד או בסכין", אבל הגירסה במגיד משנה (מאכלות אסורות פ"א ס"ק כד) היא "הנקלפות ממנו ביד או בכלי", וכן היא בבית יוסף (יו"ד פג ס"א) וברמ"א (שם) "ודוקא שהם נקלפים ביד או בכלי". לכאורה יש הבדל עצום בין הגירסאות, כי אין לך דבר שלא נקלף, אם נשתמש בכלי הנכון. קשקשי (שיני העור) הכרישים ושאר דגים טמאים, אפשר להוציא בצבת, שהוא גם "כלי", משא"כ בסכין אי אפשר להוריד את שיני העור של הכרישים. בנו של הנודע ביהודה רבי שמואל סג"ל לנדא (שו"ת נודע ביהודה - מהדורה תנינא-יו"ד סימן כט) כבר התפלא על ההגדרה, וכותב: "ובאמת גם עור האדם נקלף ע"י כויה במים רותחים וכדומה". לכן, פשוט הדבר שכוונת הפוסקים היא, שהקילוף יבוצע מבלי לגרום לפציעת הדג ברמה מסויימת. מצד שני, אי אפשר להגיד כי בעת קילוף הקשקשת אסור לפצוע כלל את העור, כי בכל הדגים הקשקשים נמצאים בחלקם בתוך שכבת העור העליונה (אפידרמיס), והוא נפצע כאשר מקלפים את הקשקשים.

רוב הפוסקים, כלל לא מזכירים דרגת הפציעה המותרת, ואלו שכן מזכירים, הדבר אינו מובן כל צרכו. אציין לדוגמא בערוך השולחן (יו"ד פג סעיף יג) "אם הן אינן נקלפים מעל הדג אלא ינטל עמהם גם מעור הדג ובשרו, אין זה סימן טהרה". לכאורה משמע שצריך להיות פציעה גם בעור וגם בבשרו. ואם כן, קשה מאד מה כוונתו באמרו "ובשרו". האם כוונתו לשכבת העור הפנימית שבו נמצאים נימי דם, או שכוונתו לבשרו ממש, שאז כלולים בו קשקשי הכרישים ועוד מיני דגים טמאים?

בכל זאת מצאתי בכמה פוסקים שהרחיבו במקום שאחרים קצרו, ולכאורה אפשר להבין מהם את הגדרת "נקלפים ביד או בכלי".

בישועות יעקב (יו"ד פג ס"ק ד) "ואמנם צריך לומר דבאמת קולף בכלי נוכל לומר דלא חשוב קולף. אלא דלענין קשקשים לא בענין קליפה, רק דאם לא נקלף מהעור הרי היא בכלל העור. אבל כשקלפו ועדיין נשאר עור תחתיו הרי זה מורה כי מה שנקלף אינו מכלל העור, ושריון קשקשים היא לבוש. ובגלל כן אין חילוק בין אם נקלף ביד או בכלי, כיון שהעור בשלימות ועליו קשקשים וממנו הן נקלפין".

בבאר היטב של המהר"י טיקיטין, (יו"ד פג ס"ק א) וז"ל: "כ"י ב"ה מין פקירין בלשון אשכנז מין קארפין", והוא מכוסה בעור דק מאוד ותחת העור הדק יש כמו חדרים קטנים מרובעים, ובו מונח קשקשת אחת, ואי אפשר לקלף רק בסכין, והתירו באכילה חכמי ק"ק וילנא ע"ש." (יש לציין שה"קרפיון" אינו מין דג, כי אם משפחה של דגים. מדובר במשפחה הגדולה ביותר בממלכת הדגים, הכוללת כ- 1,500 מינים! לכן קשה מאד לדעת לאיזה מין התכוון המהר"י טיקיטין.)

בשו"ת גדולי טהרה (שאלה מ' אות א') על שבמדינתנו הקילו קצת אנשים לאכול הדג 'אאלי', דג זה אינו מצוי בעירנו כל כך לעמוד על המבחן, ומה שסמכו על מה שכתב בינאטר לעהרע' (ספר מדעי) שיש לו קשקשים לא שמה סמיכה, דאף אם כן, שמא אינן יכולין להנטל אלא ע"י קריעת העור, וידוע דבענין זה לא מקרי קשקשים. ומה שתלו ההתר בהגאון מהר"ל ברלין מסתמא אין עדותן מכוונת... ובירור זה קל מאוד לנסות אם הקשקשין ניטלין ביד או בכלי בלי קריעה בעור, אבל לא יסמוך על מה שזכר בנודע ביהודה דאם מניח אותו במי אפר (לויג) והקשקשין נקלפין שפיר דמי, דידוע שיצאו עוררים על הוראה זו, ואותן האנשים המקילין הם יחוש לעצמן וקורא אני עליהם מ"ש בתוספתא שהביא הר"ש סוף אהלות בואו ונלך אצל חכמים שמא התירו להם חזירים".

בדרכי תשובה (יו"ד פג ס"ק י' וס"ק יב) הביא את שלשתם, והוא פוסק לקולא בשני המקרים, וז"ל (ס"ק י) דכיון דלאחר קילוף הקשקשת נשאר תחתיהן עור דג בשלימות, לא איכפת לן מה שיש עוד עור אחד פריס על הקשקשת".

הגאון רבי מרדכי בנעט (שו"ת הר המור סימן י"ב - תשובה לשואל בענין דג השטירל) מביא שיטה אחרת וז"ל: "מעטת נחזי אנו בדגים קטנים שגלדן דק וקליפתן קל, שאפילו מהעור עצמו יכולין לקלוף בקל, מה סימן יהיו לו על ידי זה שיכולין לקלוף ממנו הקליפה שזהו מחמת רכותו הוא, גם אין לומר שהסימן הוא מה שראינו תחתיו העור שלם ורק נשתנה משחורות ללבנוניות, ובאותן הדבוקין ממש לא נשאר תחתיו עור, שז"א שכבר הבאתי ממש עם לשון הרמב"ן שלכל הקליפות יש עור תחתיו במקומן (ולא עוד אלא דהנה בדקתי וקלפתי העור עצמן ממקומם אחרי ונשאר תחתיו עור לבן), אלא ע"כ דהרצא לסמוך על הסימן צריך להבחין בדג שכבר נתקשה העור וגלדו עב, שאז באותן שקליפתן דבוקין בעור הדג אין נקלפין ואותן שהן קשקשת דאין נפשטין מעור הדג. והעיקר נראה לפרש שכוונת הרמב"ן במ"ש שסי' הדבוקין בעור הדג ר"ל בעור הדג שמסביב הקליפה, כי כך אנו רואים שהקשקשת יש לו רווח מצד אחד מלפנים אינו דבוק, ומצדו לאחריו יש לו בית מושב בעור הדג שהקשקשת תקועה בתוכו, ועל ידי כך הן נפשטין מעור הדג, אבל קליפין הדבוקין י"ל שאין להן רווח משום צד, רק דבוקין בעור מבחוץ מסביב, שלעולם אי אפשר לקלוף הקליפה כי אם שחותך או קורע בתחלה העור מסביב המחובר". יש לציין שתשובת הגאון הנ"ל הוא בענין דג השטירל, והוא עונה לשואל שאף שלח לו דג שטירל צעיר וקטן מאד, ועל הדג הזה הוא ביצע את הבדיקה שהוא מזכיר. כפי שכבר כתבתי, קשקשי דג השטירל טבועים בתוך השכבה הפנימית של העור, שהוא קורא לזה "עור לבנונית". לא הבאתי את כל התשובה, אבל המעיין יווכח, שאין זה מוכרח מדבריו שהוא חולק על שאר הפוסקים, במקרה שכן ישאר עור בצבע הדומה לצבע עור הדג.

הבאתי כל זה רק לחדודי דמילתא, כי לענייננו, בדג המרלין אין אנו צריכים לכל זה. כפי שכבר כתבתי, למרות שחלק מקשקשיו מתכסים בעור, עדיין נשאר הרבה קשקשים גלויים שמחוברים רק בצד אחד, ונקלפים ביד בקלות ובלי כלי.

¹⁰ מדברי הרמב"ן שהבאתי, "והם הקליפין העגולים שגלדן דומה לצפורן", לכאורה משמע שקשקשים שאינם עגולים אינם קשקשת ע"פ ההלכה. אבל, מעיון בדברי הרמב"ן, משמע, שבמילים אלו הוא מפרש ומסביר את ההבדל בין הסנפיר לקשקשת, ואינו בא כלל במילים אלו לקבוע הלכה לגבי צורת הקשקשת. עובדה היא, שרוב הפוסקים ראשונים ואחרונים, מצטטים את דברי הרמב"ן הנ"ל, וכולם השמיטו את המילים בנוגע לקליפין העגולים. כי הם היו בדעה שאין כוונת הרמב"ן לקבוע הלכה לגבי צורת הקשקשת.

אביא כאן כמה ציטוטים מהפוסקים הראשונים והאחרונים המביאים את הרמב"ן הנ"ל, אבל אינם מזכירים כלל את מילותיו בנוגע לצורת הקשקשת. במסגרת זו לא אצטט את כולם, אבל די במה שהבאתי.

במגיד משנה (מאכלות אסורות פ"א ס"ק כד) "הקשקשים הן אותן הקליפות הנקלפות ממנו ביד או בכלי, אבל הקבועה ואינה נקלפת מעור הדג, אינה קשקשת וזה ברור, כתבו הרמב"ן ז"ל".

הבית יוסף (יו"ד פג ס"א) מביא את הרב המגיד הנ"ל, ג"כ מבלי להזכיר את צורת הקשקשת המובא ברמב"ן. כן היא ברמ"א (שם) "ודוקא שהם נקלפים ביד או בכלי אבל אם אי אפשר לקלפן מעור הדג לא מקרי קשקשת". כמו"כ מביאו בערוך השולחן (שם סי"ג).

הרמ"א מביאו (יו"ד פג סעיף א): "ודוקא שהם נקלפים ביד או בכלי אבל אם אי אפשר לקלפן מעור הדג לא מקרי קשקשת" (ראה גם בש"ך שם). לפי מה שידוע לנו היום, כל הקשקשים הפלגואידים אינם נקלפים מבלי לפצוע את העור, ולכן אינם נקראים קשקשת המטהרת את הדג. (גם הקשקשים הגנואידים אינם נקלפים בלי תחבולה, כמו ההשריה במי אפר שביצע הנודע ביהודה בדג השטיר"ל).

הצמח צדק (מליובאוויטש, שו"ת יו"ד ח"א סימן סא) מסתפק, אם גם צורתו של הקשקשת קובע. וז"ל: "בגמרא ס"פ א"ט (חולין סז ע"ב) לוי' דג טהור הוא שנאמר גאווה אפיקי מגנים [תחתיו חרודי חרש אפיקי מגנים] כו' אלו קשקשים שבו, תחתיו חרודי חרש אלו סנפירין. ופרש"י שחרודין ומחתכין כחרשין. ובערוך ערך חד (השני) הביא המשנה פ"ב דכלים משנה ה', כסוי האלפס בזמן שהוא נקוב ויש לו חרוד טהור. פי' שיוצא מן הכלי כמין קנה שיצאו ממנו המים ואע"פ שאין ראייה לדבר זכר לדבר תחתיו חרודי חרס עכ"ל. נשמע דבר שהוא חרוד כמו קנה זהו ענין סנפירין, משא"כ הקשקשים. וא"כ בדג הנקרא שאטריא, שיש בו חרודין ובליטות שהן חרין כמחט ממש. והוא כן מלא חרודין ובליטות הנ"ל בכל גופו והן נקלפין, רק מן השורה שעל גביו לא יכולנו לקלוף בשום אופן אך נראה לעין שהם קשקשין, כ"כ רב אחד. אפ"ל שאין זה קשקשים שבתורה כיון שהם חרין כמחט, והרי בברייתא מבואר דרק הסנפירין הן חרין ולא הקשקשין. ואי איתא דגם חרודין אלו נקראו קשקשת כיון שנקלפין א"כ מצינו ג"כ קשקשים שהם חרודי חרס וא"כ מנלן דחרודי חרש הם סנפירין. קיצור. קצת ראייה דקשקשים שהם בולטים כמין קנה וחדים כמחט אינן קשקשת שבתורה". עכ"ל הצמח צדק.

היו שרצו ללמוד מהצמח צדק שקשקשים אלסמואידים מהסוג המסרקי (קטגואידים) נכלל בספק זה, בגלל שאינם עגולים בקציהם. אבל המעיין בצמח צדק, יווכח שאינו דן כלל על קשקשים מחודדין השוכבים צמודים לעור הדג, אלא על קשקשי דג השאטריא (שטירל) שקשקשיו בולטים כלפי חוץ כמין קנה או מחט. וכי הקשקשים המסרקים "בולטים כמין קנה"? והלא הוא מדבר בפירוש על קשקשי דג השאטריא שיש לו קשקשים גנואידים (שיני עור) שבאמת בולטים מהעור כמין קנה.

יתרה מזאת, קיימים כמה סוגי דגים שהם בעלי קשקשים מסרקים (קטגואידים), שהם מוחזקים ככשרים, ועד היום לא שמענו עוררים על כשרותם. לדוגמה אביא כמה סוגי דגים ממשפחת המוליתיים *Mullidae*. הדג מולית אדומה *Mullus barbatus* (הידוע בארץ ישראל בשמו הערבי "סולטן איברהים") ובאנגלית נקרא Red Mullet, וכן הדג מולית הפסים (ברבונגה) *Mullus surmuletus*. קשקשי דג המרלין אכן אינם זהים לקשקשי הדגים ממשפחת המוליתיים, כי קשקשי דג המרלין צרים יותר. אבל אם דרישת ההלכה לקשקשים טהורים, הוא קשקשים עגולים (כלשון הרמב"ן), מהיכי תיתי להבדיל בין צר יותר לרחב יותר.

כבר הזכרתי לעיל את דג הטונה מסוג סקיפג'ק Skipjack (בארה"ב נקרא 'בוניטו' Bonito), שיש לו קשקשים הדומים להפליא לקשקשי דג המרלין (ראה תמונה לעיל). למותר לציין שדג זה כבר "דשו בה רבים", הוא מקובל מאז ומקדם כדג כשר, ונאכל בכל בית בישראל בארץ הקודש ובתפוצות.

היו כמה שעוררו על צבעה של קשקשת המרלין. תמהני, מנין בכלל המקור ההלכתי לצבעה של קשקשת טהורה? יתרה מזאת, הלא אין כמעט שני מיני דגים בעלי צבע קשקשת זהה, האם ניסה מאן דהו להטיל ספק בכשרותו של דג הסלמון מחמת שצבע קשקשיו שונה מאלו של הקרפיון?

היו שביקשו לדמות את דג המרלין לכל מיני דגים שכשרותם שנויים במחלוקת, כגון דג השטירל. למעשה אין ביניהם דמיון כלל ועיקר. דג השטירל שייך למשפחת החדקניים *Acipenser* (ששם דומה ברוב השפות האירופיות: צרפתית אשטוריאן *Esturien*, ספרדית אשטוריא *Esturión*, גרמנית שטיר *Stör*, גרמנית-אוסטרית שטירל *Stierl*, איטלקית שטוריונה *Storione* וכו')¹¹. ואינו מסדרת הדגים הכליל-גרמיים *Teleostei* שכל הדגים הכשרים נמנים עליה, כי אם מסדרת הסחוס-גרמיים *Chondrostei* שהם על-סדרה קרובה יותר לכרישים מאשר לכליל-גרמיים. הקשקשת

אציין גם את דג השטיר"ל שהתירו הנודע ביהודה, ובדור שלאחריו התחיל פולמוס אודות ההיתר. הנושא מובא בעשרות ספרי שו"ת וספרי הלכה, כאשר רובם מנסים להפריך את ההיתר מכל צד. הלא קשקשי דג השטיר"ל מחודדים הרבה יותר מקשקשי דג המרלין, למרות זאת לא מצינו אף אחד שיטען נגד הנודע ביהודה מדברי "הקליפין העגולים" של הרמב"ן, בו בזמן שכולם דשו באותו רמב"ן אבל בנושא של "נקלפים".

היחיד שמתייחס לצורת הקשקשים הוא הצמח צדק (יו"ד ח"א סימן סא) המוזכר להלן בגוף המאמר. אבל המעיין בצמח צדק, לא רק שיווכח מהרה שכוונתו אינו לקשקשים מחודדים השוכבים צמודים לעור, כי אם לקשקשי דג השאטריא (שטירל) שקשקשיו בולטים כלפי חוץ כמין קנה או מחט. אדרבה, משם ראייה לדברנו. כי בהמשך התשובה מביא בעל הצמח צדק את דברי הרמב"ן (לצורך ראייה אחרת), ולמרות זאת אינו מנסה להביא ראייה מדברי הרמב"ן שקשקשת כשרה צריכה להיות עגולה ולא מחודדת.

גם הרמב"ן התיר דג בשם "אשטוריאן". עיין פרי חדש (פ"ג ס"ק כ"ו) בשם האהל מועד, וז"ל "הדג שקורין אשטוריאן מותר ויש שאוסרין אותו, והרמב"ן בדקו ושרה אותו במים רותחים ונשתיירו קשקשים הלכך מותר וגם ר"ת מתיר". דג האשטוריאן הוא אחד מהדגים של משפחת החדקניים *Acipenseridae*. שלכולם אין קשקשים רגילים כי אם שיני-עור מחודדים (קשקשים גנואידים), ולמרות זאת התיר הרמב"ן דג ממשפחה זו.

כמו"כ ציינתי בגוף המאמר כמה סוגי דגים שיש להם קשקשים מחודדין, וביניהם דג הטונה, והם מקובלים ככשרים מקדמת דנא. לענ"ד, אין אנו צריכים לכל מה שכתבתי כאן, כי עצם הדבר שהקביעה שהקשקשת צריכה להיות עגולה, אינו מובא בפוסקים, לכאורה מספיק להתירו, ומהיכי תיתי לאסרו.

¹¹ Fishbase.com, based on lists of the FAO (Food and Agricultural Organization of the United Nations)

שלהם מסוג גנואידי דומה לקשקשת הפלקאודי של הכרישים (שניהם בנויים כ'שן' הקבוע בשכבה התחתונה של העור *dermis* ובשניהם נמצאים נימי דם). גם מבחינה מדעית אין להם דמיון לקשקשי הדגים הכשרים.

כמו"כ אין להשוותו לדגים עם "קשקשים משונים" שהביאו פוסקי זמננו. למשל הצלופח האירופי ששמו המדעי *Anguilla anguilla*. חזותית הוא חסר קשקשים, ומדעית מוגדר בעל "קשקשים זעירים חבויים מתחת לעורו"¹². בכלל הוא דומה יותר לשרץ המים מאשר לדג. הוא שוכן קרקע, זנבו אינו מפוצל¹³, צורתו כנחש, ומספר חוליותיו, מגיע למאות כנחש, ולא עשרות כדג.

הצלופח האירופי *Anguilla anguilla*

בגמרא (ע"ז לט א) הוא מוזכר כדג טמא, אבל גם מוזכר שיש דג כשר הדומה לו. "רב אשי איקלע לטמדוריא אייתו לקמיה ההוא נונא דהוה דמי לצלופחא נקטיה להדי יומא חזא דהוה ביה צימחי ושרי" וברש"י שם "לצלופחא - דג ושמו אנגילי"א" (שזה שמו הצרפתי של הצלופח *Angèle* וגם שמו המדעי).

סימני טהרה נוספים

בגמרא ובפוסקים נזכרים סימני טהרה נוספים, וביניהם הסימן של ראש עגול ושדרה. המקור הוא בע"ז לט ע"ב "איזו היא טרית שאינה טרופה כל שראש ושדרה ניכר" וברש"י שם "שהטמאים ראשיהן חדים ואין להן חוט השדרה" לכן אם יש לדג ראש עגול וחוט השדרה בידוע שזה מין טהור. הראשונים וגם האחרונים נחלקו, האם ובאלו מקרים אפשר לסמוך על סימני טהרה אלו. הרבה פוסקים ובראשם הבית יוסף (סימן פג אות ד) סומכים על סימנים אלו, רק כשהוא מכיר בטביעת עין בראש ושדרה שהוא ממין דג פלוני שהוא טהור. הרמ"א פוסק שסימן זה נכון כאשר לפנינו חתיכת דג ולא ידוע אם היה לו קשקשים, אם ראשו עגול ויש לו חוט שדרה, תולים שהדג בעל קשקשים. אבל כאשר רואים דג שלם בלי קשקשים אין להסתמך על סימנים אלו.

יגעתי בספרי הפוסקים ולא מצאתי אפילו אחד שיפסוק שסימני הראש והשדרה, הם סימנים לטמא דג שיש לו סנפיר וקשקשת. גם בגמרא, בטרית שאינו טרופה, מדובר שם בדג שאין עליו עכשיו קשקשת, ומתירין אותו לפי סימני הראש והשדרה. גם הרמ"א מביאו רק להיתר (יו"ד פג סעיף ד) "ואם נמצא שם דג שיש לו ראש רחב ושדרה מותר לאכלו דודאי היה לו קשקשים אבל אם הדג שלם ואין אנו רואים בו קשקשים אין לסמוך אראש ושדרה". הש"ך שם שמאריך בדברי הרמ"א על סימני הראש והשדרה, ומסביר שסימנים אלו אינם באים במקום קשקשים כי אם מהווים ראיה "דודאי היו לו קשקשים קודם..." אינו מזכיר שום צד שראש ושדרה, מהווים סימנים גם לחומרא.

אדרבה, מצאנו בכמה וכמה מקומות שסימנים אלו אין להם צורך בדג שיש לו קשקשים, ואציין כמה מהם:

הריטב"א (עבודה זרה מ ע"א) "וכי איצטריך סנפיר וקשקשת להתיר טהורים הדומים לטמאים בראש ושדרה שראשם חד ואין להם חוט השדרה, כגון אדא ופלמודא דדמו רישיהו לטמאים, והכי נמי איכא אחריני טובא כדאיתא לעיל, אלא דחדא מנייהו נקטינן, ובדין הוא דיכלינן לתרוצי כי עיקר הסימן קשקשת הוא שהוא ניכר לכל ועל ידו הכרנו ההיכר שבראש ושדרה על ידי בדיקת דגים בקשקשת, אלא דקושטא דמילתא ניחא ליה לתרוצי שאין היכר ראש ושדרה היכר מובהק בכולן כמו סנפיר וקשקשת."

בשו"ת נודע ביהודה (מהדורה תנינא-יו"ד סימן כט, מבין המחבר) "והאמת יורה דרכו שאם אנו רואין בדג שיש לו קשקשים אין משגיחין בשאר הסימנים. ושאר הסימנים המה רק להורות ולדון אם היה לו קשקשים אבל אם אנו רואין קשקשים הוא מותר."

בישועות יעקב (יו"ד פג ס"ק ד) "והנה בסימנים ראש ושדרה נ"ל לדעת הסוברים דסימן ראש ושדרה מועיל להתיר, היינו דאם הראש ושדרה דומה לדג טהור סמכין עליו, אבל לא להיפך, אם אין לו שדרה או שראשו אינו דומה לדג טהור ויש לו קשקשת, פשיטא שיש להתירו", (עיין עוד שם באריכות).

בשו"ת שואל ומשיב (מהדורה א ח"ג סימן נד) "דכל שיש סנפיר וקשקשת אין צריך לברר עוד, זה ברור מאד, ובלאו הכי יש לישב דמשמע להו להש"ס דכל שיש סנפיר וקשקשת אף שרואין אין לו שדרה או שהראש אינו רחב ג"כ [כשר]".

בשו"ת מהרש"ם (חלק ד סימן צד) "ובריטב"א שם דף מ' הקשה לשי' רש"י דסימני ראש ושדרה מהני א"כ אמאי לא בדקו בראש ושדרה, והוכיח מזה דאיכא דגים טהורים ג"כ שאין להם ראש ושדרה, והנך דגים לא הו"ל סימני ראש ושדרה ולכן הוצרכו לחפש אחר קשקשים דוקא".

¹² לקסיקון דביר לזואולוגיה מאת ד"ר מנחם דור

¹³ עיין בב"י יו"ד סימן פג אות ד' וז"ל: "כתב סמ"ק (סי' ריא הגה אות ג) בשם ה"ר יהודה החסיד סימן על הדגים הטהורים שני עדים טהור פירוש דג טהור יש לו זנב סדוקה לשנים מה שאין כן בברבוט"א והרבנים הגדולים אוכלים ממנה ורבינו יחיאל מפרי"ש היה נזהר ממנה והמחמיר תבוא עליו ברכה". הפרי מגדים בשפתי דעת ס"ק ג, מביא בפשטות שכוונת הסמ"ק והב"י שזנב שאינו מפוצל טמא גם כאשר יש לו קשקשים.

סיכום

(א) אין שום מקור הלכתי לאסור את הקשקש המסרקי (הקטנואידים). גם הצמח צדק אינו מסתפק על קשקשים אלו, כי אם על הקשקשים הגנואידים (שיני העור) של דג השאטריא (שטירל). יתרה מזאת, ישנם דגים המוחזקים כטהורים ונאכלים מאז ומתמיד, שיש להם קשקשים מסרקים.

(ב) אין שום מקור הלכתי המציין דרישה לצבע מסויים של הקשקשים. הקשקשים בדגים הינם בעלי צבעים שונים, וכמעט שאין דג שצבע הקשקשים שלו דומה לדג ממשפחה אחרת. מבחינת הרכב החומר, קשקשי דג המרלין, זהים לקשקשים הנמצאים בכל הדגים הכשרים שאנו מכירים, ולא לקשקשי הדגים הטמאים.

(ג) הסימנים הנוספים של ראש עגול ושדרה, נאמרו רק להיתר במקרים מסוימים כאשר לא נמצאו קשקשים. אבל תמיד הסימן של קשקשים מספיק גם כאשר אין ראש עגול.

לכן! לכאורה נראה, שדגי ה"מרלין הכחול" הינם דגים כשרים לכל הדעות.

העיר לי הרה"ג אליקים שלנגר שליט"א מירושלים, על סיבת הדבר שאני מרבה לצטט ממקורות מדעיים, ומשתמש במונחים אלו, אשר אין להם שום קשר להלכה. כי מבחינת ההלכה מה זה משנה אם דג פלוני משתייך לאותה משפחה של דג פלמוני. לתועלת קוראי "אור ישראל" אני מצטט כאן את תשובתי אליו.

כמובן שאינני חולק על זה שאין לפסוק הלכה לפי מקורות מדעיים, והמקורות ההלכתיים שעמלתי להביאם במאמר זה יוכיח. בכל זאת, כאשר מדובר בזיהוי בעלי חיים בכלל ודגים בפרט, חשוב מאד לברר וללבן את החלק המדעי מכמה טעמים.

(א) קיים בלבול עצום בשמות הדגים בכל השפות ובכל המדינות. בעוד שבספרות הרשמית מופיע שם אחד, למעשה, ברחוב משתמשים בבילל שמות מקומיות. לדוגמא, דג הטונה ששמו המדעי *Katsuwonus pelamis*, כמעט בכל מדינות דוברי האנגלית קוראים לו Skipjack, ובארה"ב קוראים לו בוניטו, שזה שמו של דג אחר לגמרי מסוג *Sarda*. ישנם דגים שבאותו מדינה עצמה מכנים אותם בשמות שונים. כגון דג הרכמן *Coryphaena* שבארה"ב לבד, יש לו שמונה שמות! גם בארץ ישראל, חלק נכבד משמות העבריים של הדגים כלל לא נקלטו בציבור, ותחתם משתמשים בבילל שמות לועזיים.

המעין בספרי השו"ת ימצא עשרות דיונים ומחלוקות בכוונת הפוסקים המזכירים דגים מסוימים להיתר או לאיסור. אציין לדוגמא את דג "אשטוריאן" שהתירו הרמב"ן (פרי חדש פג ס"ק כו, בשם אהל מועד). דג האשטוריאן הוא אחד מהדגים של משפחת החדקניים *Acipenseridae*. מדובר במשפחה גדולה של דגים הכוללת כמה מינים ותת מינים, ששם של רוב הדגים ממשפחה זו נקראים בספרדית אשטוריאן *Esturión*. הרמב"ן חי רוב ימיו בגירונה *Gerona* שבספרד, והדבר פשוט שהוא מתייחס לדג מסויים ממשפחה זו. גם שיטת הקילוף של הקשקשים די דומה בביצועם, בעוד הרמב"ן השרה אותם במים חמים, הנודע ביהודה השרה אותם במי אפר (מי אפר היה חומר גיקוי מקובל בזמנם, ראה ביאור הלכה סימן תנא "טרם ההגעלה לבשל בהיורה... מי אפר שקורין לו"ג גם אפר הרבה שיהיו חזקים מאד והם מפגמים הטעם"). אבל, אין אפשרות להוכיח שמדובר באותו דג. כי במשפחה זו קיימות עשרות מינים שלרובם שמות זהים או דומים, ורובם דומים לפחות במבט ראשון. מהר"ש בן הנודע ביהודה (שו"ת נוב"י מהדו"ת יו"ד כט) ובשו"ת מלמד להועיל (יו"ד סימן כא) מביאים ראיות שמדובר באותו דג, ושניהם קובעים את זאת לפי השם. לעומתם הגאון ר' מרדכי בנעט (שו"ת הר המור סי' י"ב) ועוד פוסקים מפריכים את ההשוואה, כי לפי מה שכתב בפרי חדש הנ"ל הקשקשים ירדו מאליהם אחרי השריה במים רותחים, משא"כ בדג שהשרה הנודע ביהודה במי האפר. יש לציין, כי לפי הידוע לנו היום, יש עשרות מיני דגים בשמות זהים.

יתרה מזאת, בדור שאחרי הנודע ביהודה כבר היה מחלוקת בין הפוסקים על זהות הדג שהתיר הנודע ביהודה. ראה חילופי המכתבים בין ר' יצחק אב"ד פאקש לבן מהר"ש בנו של הנודע ביהודה, (שו"ת נוב"י מהדו"ת סימנים כט ול').

היה אחד שרצה שעל סמך הנודע ביהודה, רצה להתיר את הקוויאר שמקורם מהדגים החדקניים, למרות שרובו מהמין חדקן-גנק *Huso huso* שגם הנודע ביהודה מביאו כדג טמא, (מהדורא קמא יו"ד סי' כ"ו) "והוא שלפוחית של דג אחד הנקרא הויזן והוא דג טמא". (השם "הויזן" הוא השם הגרמני Hausen). הבאתי דוגמא אחת, אבל קיימים עוד עשרות דגים כאלו כגון דג הצלופח, דג החרב וכו'. יש לציין ש"המתיר" הנ"ל היה רק דור אחד אחרי הנודע ביהודה, בן דורו רבי יצחק אב"ד פאקש הנ"ל, שיצא נגדו בחרב ובחנית.

לכן חשוב מאד לברר את השם המדעי ולאיה משפחה הוא שייך, וזאת בכדי למנוע טעויות, כי השם המדעי זהה (identical) בכל העולם, והמידע זמין לכל דורש בעולם כולו. רק באופן זה, נוכל לוודא שאכן הדג שגדולי התורה מתירים יהי הדג שיהודי יאכל בקצה האחר של העולם, ולא ח"ו דג טמא אחר שדומה בשמו ובמראהו.

חשיבות נוספת לבדיקה במקורות מדעיים, הוא לברר על טיבו של הדג שלפנינו, בצעירותו ובזקנותו. אציין למשל את העובדה שלדג המרלין יש קשקשים עגולים בצעירותו. הזכרתי זאת רק דרך אגב במאמר, כי לא רציתי לבנות את ההיתר על עובדה זו, בגלל כמה סיבות. אבל זה רק מראה את החשיבות לברר במקורות המדעיים.

בנוסף לכל אלו ברצוני לציין, כי כבר היו לעולמים ששמועות לא מבוססות הגיעו גם לפוסקי ההלכה, ובחלקם מוזכרים בשו"ת. אציין לדוגמא השמועה שהיה מקובל עד לאחרונה גם אצל רבנים העוסקים בכשרות, שרוב דגי הטונה הם מינים טמאים. כאשר בדקתי את הנושא לעומקו, התברר שלא רק שכל דגי הטונה המדעיים והמסחריים כאחד הם מינים כשרים, כי אם גם כל משפחת הקולקסיים *Scombridae* (הכוללים עשרות סוגים, וביניהם כל סוגי המקרלים) הם מינים כשרים. לכן, כאשר מגישים מידע לגדולי התורה בכדי שהם יחליטו לאיסור או להיתר, חשוב מאד שנברר ונלבן שכל המידע יהיה אמין לחלוטין. דבר זה בלתי אפשרי היום, כאשר לא מבררים במקורות המדעיים. חשוב לציין, שאחד מגדולי התורה שהביאו לפניו את נושא דג המרלין, לא רצה לדון בדבר, עד שלא הביאו לו גם את הנתונים המדעיים.

בס"ד, יא' אלול התשס"ג

לכבוד

ידידי הרב אברהם דוד מוסקוביץ שליט"א

שלוי רב,

בהתאם לבקשתך - שאזתי קמ"י מרן עט"ר הגר"י אלישיב שליט"א
אודות כשרות דג המרל"ן - כדלהלן:

1. ע: האם היות הקשקשים מאורכים ואינם עגולים הנה סיבה לאי הכשרת
הדג?

ת: לא מצאנו שיה"י הכדל בצורת הקשקשים. והערה - העיר בענין
דג השטר"ף, אבל שם הינו שן שמיקומה במיקום נמוך יותר משאר
הקשקשים בעור.

2. ע: האם זה שהקשקשים צבעם נוטה ללבן ואינם שקופים משנה דין הדג?
תג: לכך שקשקשים צריכים להיות שקופים לא מצאנו מקור.

3. ע: האם זה שהראש אינו עגול - ראוי לטומאת הדג?
ת: כבר האריכו רבותינו האחרונים שסימן העגול נועד להכשיר דג
שאינו מוצאים להם קשקשים. אבל כל שיש לו קשקשים לא בדקינו
בעגול.

כמו כן הובאה לפני מרן שליט"א חתיכת דג - והדברים נראו כי
הקשקשים נקלפים ללא פגיעה בעור הדג.

מכל הנ"ל נראה דהדג הנ"ל - כשר.

עם: צננת התורה,

ואת יא. אפרתי

נ"ע, איינזלן לעלמ' ה' א גס להי
ליינען שלטעם שג' הילף פל'ה דלמן
הנ"ל